

Демографски преглед

Београд

Година XVII

Број 63/2017

КЉУЧНИ ДЕМОГРАФСКИ ИЗАЗОВИ СРБИЈЕ И ЊИХОВЕ БУДУЋЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ

Нова демографска епоха

Ако обратимо пажњу на демографске теме које од почетка века доминирају у јавном дискурсу Србије, али и у научним расправама, стиче се утисак да у нашем друштву још увек није развијена свест о измењеној перцепцији и тумачењу улоге и значаја демографских чинилаца у свету који нас окружује. Најфреквентнији термини који се помињу су: демографска криза, одумирање насеља, одлив мозгова, те они крајње драматични попут демографског суноврата, девастације, нестанка или колапса. Оваква терминологија није неуобичајена ни у суседним земљама које су припадале бившој Југославији односно Источном блоку. Међутим, треба имати у виду да у погледу очекиване популационе динамике Европи припада минорна улога у 21. веку, у чему се крије добар део одговора на особености нове демографске епохе односно на суштинску разлику између преинформатичког доба и глобализацијског контекста развоја светске популације. Иако је бројност једне популације и даље битно демографско обележје, поједине популационе мале европске државе, али са високим нивоом људског капитала, представљају парадигму ове трансформације која је узела маха у последње две деценије.

Ниске репродуктивне норме, демографско старење и имиграција су постали главна макро демографска обележја европског становништва, при чему имиграција још увек није у потпуности постала одлика већине бивших комунистичких држава. Као резултат, етно-културолошка матрица „старе“ Европе се интензивно мења, мобилност постаје једно од примарних обележја становништва, а улагање у људски капитал, те „активно старење“ одговори на смањење популација односно продужење животног века. У односу на демографију 20. века, уместо показатеља популационог раста, у први план су избили комплексни индикатори који оцењују квалитативне потенцијале популације, што потврђује промену тежишта кључних популационих изазова у савременим друштвима.

Актуелне глобалне пројекције становништва у издању Популационог одсека при УН, следе концепт у основи теорије демографске транзиције по коме ће светска популација достићи нову равнотежу између рађања и смртности (UN, 2017). У том светлу, актуелна криза рађања не мора нужно значити негативне импликације за будући демографски развој, с обзиром да су у 20. веку већ забележене две са стопом укупног фертилитета (СУФ) испод нивоа замене генерација, те да забринутост не мора неизбежно резултирати мерама популационе политике. Таква приступ подразумева да би друштва која су се међу првима суочила са ниским фертилитетом, те популационом старењем, попут становништва Србије (у даљем тексту се мисли на популацију Србије без података за АП Косово и Метохија), све више требало да цене улагање у људски капитал, а не у саму величину популације, за разлику од ранијих времена, те да, иако би будуће генерације могле бити упола мање од садашњих, то не

мора нужно бити негативна импликација; напротив. Стога би препорука пре ишла ка јавним политикама које стимулишу подизање квалитета и нивоа образовања младих, а не ка класичном пронаталитетном приступу или, шире, ка политикама у области подршке породици (Van de Kaa, 2006: 208-9).

С друге стране, прогнозирано смањење популације Србије за, највероватније, једну четвртину до средине века не би требало да буде ван фокуса креатора јавних политика (Nikitović, 2016). Штавише, извесно је да се ствара читав зона депопулације дуж источног обода ЕУ, која је, према прогнози УН (UN 2017), најизраженија у глобалним оквирима. Консеквенце у виду регионалне и субрегионалне депопулације, те дефицита у понуди радне снаге, свакако су снажан ограничавајући фактор за ионако слабе економије у овом региону. Стога је врло раширена бојазан да, без што промптније акције доносилаца одлука, друштва суочена са дуготрајном стопом укупног фертилитета нижом од 1,5 детета по једној жени упадају у „замку ниског фертилитета“ из које нема излаза (Lutz et al., 2006), односно постоји дугорочна опасност за њихов демографски опстанак. Таква приступ захтева ургентне и одлучне мере у земљама јако ниског фертилитета (McDonald, 2006), као што је Србија, јер не подразумева да су трендови фертилитета постепени и реверзибилни како их описује демографска транзиција, као линеарна, пре свега, класификациона, еволуциона схема (Szreter, 1993), што је углавном случај у конвенционалним пројекцијама агенција попут Еуростат-а, УН и националних статистичких завода, које доносиоци одлука типично консултују у својим стратегијама. Неки од најважнијих изазова битних за разумевање популационог питања размотрени су у наредном одељку.

Кључни изазови за Србију

Каква је општа демографска слика Србије? Популација наше земље спада у демографски најстарије на свету. Стопе рађања су испод „просте репродукције“ више од шест деценија, при чему је остварено тек минимално смањење смртности становништва старијег од 50 година у поређењу са већином европских држава. Резултат ових дугорочних трендова представља просечна годишња разлика од око 35.000 више умрлих него рођених у овој деценији. Србија се, у исто време, уклопила у преовлађујуће емиграциони карактер региона који обухвата појас од Хрватске на западу до Бугарске и Румуније на истоку, што резултује просечним годишњим негативним билансом спољне миграције од најмање 15.000 лица у највиталнијем и репродуктивно кључном животној добу. Коначно, просторна импликација таквих демографских процеса доводи до све бржег пражњења пограничних региона уз паралелно „сажимање“ становништва у правцу неколико највећих урбаних центара.

Актуелне демографске изазове са којима се суочава наше друштво можемо сагледати кроз три димензије: трендове компоненти популационе динамике (рађања, смртност и миграције), њихове структурне импликације и питања популационе политике. У погледу популационих трендова, издваја се барем

шест кључних изазова: „замка“ ниског фертилитета (дуготрајан просечан број рођене деце по једној жени нижи од 1,5), пораст емиграције, стагнација стопа доживљења код старијих од 65 година, спор пораст нивоа људског капитала, ниске стопе економске активности млађих и старијих лица, те регионална и субрегионална депопулација. Најважније структурне импликације наведених популационих трендова односе се на смањење обима радне снаге, смањење популације у школском узрасту, смањење обима потенцијалних мајки, пораст броја и удела пензионера, низак ниво људског капитала и концентрисање популације махом дуж аутопутева. У погледу популационе политике, кључни изазови који су пред нашим друштвом, а који ће тек добити на својој тежини, јесу: притисак на здравствени и систем социјалне заштите, одрживо функционисање школског система, понуда и квалитет радне снаге, те просторна уравнотеженост демографског развоја.

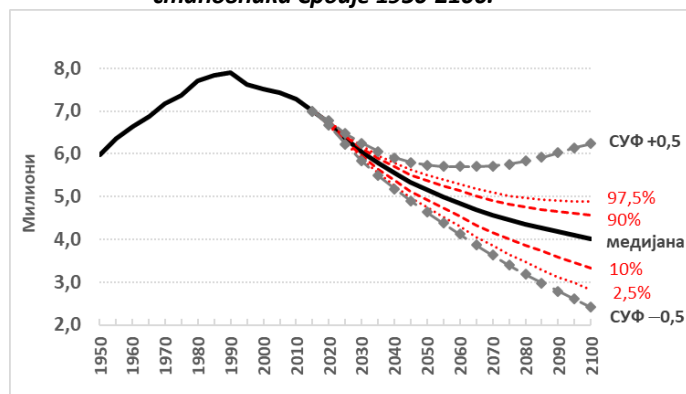
Популационе тенденције 2015-2055.

Према свим релевантним изворима, смањење броја становника Србије је извесно у наредним деценијама. Из тог разлога, питање од нарочитог значаја за тему овог броја односи се на најскорији изненадни егзодус тражилаца азила из Западне Азије и Северне Африке, усмерених ка чланицама ЕУ-15 односно државама оснивачима ЕУ, чија транзициона рута пролази управо кроз територију Србије. Ова тзв. Западно-балканска рута дошла је као велико изненађење за највећи део јавности, али и званичника, имајући у виду да имиграционо питање, у најбољем случају, није препознато ни у јавном дискурсу ни у одговарајућој законској регулативи готово у целом региону кроз који рута пролази (Rašević et al, 2014; Župačić-Ilić, 2013). Сходно томе, ова појава је директно отворила питање будуће миграције у региону у условима ниског фертилитета аутохтоног становништва односно демографских „вишкова“ у политички нестабилним друштвима порекла имиграната. Имајући у виду стратешки циљ економског опоравка читавог региона, укључујући нашу земљу, кроз процес прикључења ЕУ, није немогуће да управо овај простор буде интензивно уселенички, у складу са дубински имигрантским концептом ЕУ који вуче корене из колонијалног доба (Demeny, 2003), што би значајно променило постојеће представе о демографској будућности Србије, али и читавог региона бивше Југославије. Свакако, на том путу, постоје бројне препреке, барем на релативно краћи рок (у наредних пар деценија), а чини се да су највеће оне које се односе на спремност локалног становништва на прилив имиграната, нарочито оних који се значајно разликују етнички, расно и/или културолошки.

Значај политичког одговора за демографску будућност Србије дискутује се на основу резултата недавно објављених пројекција до 2055, са екстензијом до 2100. Ови дугорочни изгледи постављени су на два теоријско-методолошка концепта (детаљније у: Nikitović, 2016). Први је пост-транзициони опоравак стопе укупног фертилитета, који је Популациони одсек УН у својој актуелној ревизији Изгледа светске популације изградио на хомеостатичком оквиру *теорије демографске транзиције*, према којем стопа укупног фертилитета у региону ЈИ Европе ни до краја века не би достигла ниво потребан за замену генерација (UN, 2017). Други теоријски концепт – *модел миграционог циклуса*, у основи дубоко емпиријски, је, осим што се логично допуњује са првим, од суштинског значаја за идеју овог саопштења, будући да подразумева да ће се цео европски континент у наредним деценијама постепено преобразити у имиграциони (Fassmann, Reeder, 2012). У том погледу, реализација овог концепта практично представља сагледавање политичког упула на демографску будућност, имајући у виду да миграциона транзиција подразумева социо-економску трансформацију друштва, која је у овој пројекцији операционализована кроз оцену демографских ефеката приступања Србије ЕУ, као кључног политичко-економског окидача миграционе транзиције. У складу са принципима концепта миграционог циклуса и искуствима нових имиграционих области у

Европи, претпоставка је да ће дужи период бити неопходан да би се наше друштво привикло на нову реалност. Не само модел миграционог циклуса, већ и дужа историјска перспектива емпиријских налаза на простору Балкана, која овде није експлицитно разматрана, указује да ће Србија вероватно доживети нову имиграцију посматрано на нешто дужи рок. У прилог томе је и један од резултата ових пројекција који указује да би значајан пораст стопе укупног фертилитета, тј. до и око нивоа 2,1 („замена генерација“), који се у актуелним званичним пројекцијама уочава као ултимативни циљ популационе политике Србије, био далеко изван могућих исхода.

Графикон 1. Историјско и прогнозирано кретање броја становника Србије 1950-2100.

Извор: Прорачуни аутора према моделу (Nikitović, 2016; UN, 2017).

Највеће су шансе да ће се популација Србије смањити за 28,4% између 2015. и 2055, што нас сврстава у врх листе од 10 држава за које је предвиђено највеће смањење до средине века (преко 15%) у светским оквирима – углавном земље бившег Источног блока и Хрватска (УН, 2017). Главни разлог за такав тренд биће негативан природни прираштај (-1,9 милиона), а у мањем обиму нето емиграција (-78 хиљада). Треба имати у виду да је током читавог периода 2015-2055. предвиђена СУФ испод нивоа потребног за замену генерација, док би миграциони биланс требало да буде позитиван тек након 2035. Штавише, модел је показао да ни тако невероватан сценарио, као што је значајно повећање стопе укупног фертилитета (за 0,5 детета по жени у односу на највероватнију будућност лаганог опоравка фертилитета), ни близу не би омогућио повратак на популациони максимум из 1990, што је, свакако, један од најважнијих налаза (Графикон 1, Табела 1).

Табела 1. Прогноза броја становника (медијана и 80% интервал предвиђања) и традиционалне УН варијанте (+/- 0,5 у односу на прогнозу стопе укупног фертилитета)

	Година	80% ИНТЕРВАЛ ПРЕДВИЂАЊА			СУФ +/- 0,5	
		доња гр.	медијана	горња гр.	-0.5	0.5
Војводина	2015		1,855,571			
	2035	1,461,097	1,500,021	1,539,506	1,425,636	1,572,327
	2055	1,187,610	1,268,060	1,350,326	1,104,714	1,447,986
Централна Србија	2015		5,140,644			
	2035	4,153,445	4,279,935	4,389,473	4,070,693	4,487,032
	2055	3,478,100	3,741,154	3,976,102	3,272,474	4,260,945
Република Србија без АП К. и М.	2015		6,996,215			
	2035	5,640,035	5,774,646	5,900,948	5,496,328	6,059,359
	2055	4,728,966	5,000,839	5,247,676	4,377,188	5,708,931

Извор: Прорачуни аутора према моделу (Nikitović, 2016; UN, 2017).

Најизвесније је да би удео популације старих (65 и више година) порастао за готово 50%, док би се удео најстаријих (85 и више година) увећао 2,5 пута током наредне четири деценије. Прогноза да ће у Србији демографски притисак старих на популацију у радном добу највероватније порастати за 75% до

средине века најважнија је дугорочна демографска импликација. Стабилизација удела старих очекује се тек након 2055. управо због дуготрајног периода релативно уједначеног нивоа СУФ који карактерише крај транзиционе и пост-транзициону фазу фертилитета. Актуелни удео женске популације у фертилном добу би се највероватније смањио за 17% до средине века, што представља битно ограничење демографског оквира за евентуалне пронаталитетне политике.

Приказани резултати указују да улога миграција може бити дугорочно од већег значаја за Србију у односу на раније периоде, имајући у виду очекивани негативан утицај фертилитета недовољно високог за замену генерација током наредних деценија. То се може показати када се пројекциони резултати искажу са и без ефекта миграционог биланса. Притом, утицај миграције може бити разложен на директну и индиректну компоненту, где се прва односи на збир нето миграције током пројекционог периода, а друга на збир броја рођених односно умрлих у истом периоду које је миграција спречила или узроковала зависно од смера миграционих токова. Треба истаћи да у случају индиректног утицаја миграција, нису прављене претпоставке о хипотетичким демографским догађајима који су се могли догодити емигрантима да нису емигрирали. Резултати су сагледани у два пресека (2035, 2055) с обзиром да је, према концепту миграционог циклуса, претпостављено да преломна година између иницијалне, пре-транзиционе фазе (већи одлив становништва изазван приступањем ЕУ) и средње, транзиционе фазе (имиграција типично надмашује емиграцију) буде 2035. година (Табела 2).

Табела 2. Прогноза броја становника 2035. и 2055. са и без миграционог утицаја

Прогноза броја становника	2015 (000)	2035 (000)		2055 (000)	
		Без миграције	Са миграцијом	Без миграције	Са миграцијом
Војводина	1,855.6	1,599.5	1,500.0	1,330.9	1,268.1
Централна Србија	5,140.6	4,492.2	4,279.9	3,882.8	3,741.2
Република Србија	6,996.2	6,087.6	5,774.6	5,206.0	5,000.8
Миграциони утицај	2015-2035 (000)				
	Укупно	Директни	Индиректни		
			Укупно	Рођени	Умрли
Војводина	-99.5	-75.4	-24.1	-21.7	2.3
Централна Србија	-212.3	-160.3	-52.0	-48.5	3.5
Република Србија	-312.9	-235.8	-77.1	-70.0	7.1
	2035-2055 (000)				
	Војводина	36.6	50.4	-13.8	-14.4
Централна Србија	70.6	107.1	-36.5	-33.9	2.5
Република Србија	107.7	157.5	-49.8	-48.0	1.8

Извор: Прорачуни аутора према моделу (Nikitović, 2016; UN, 2017).

Напомена: Република Србија без података за АП Косово и Метохија

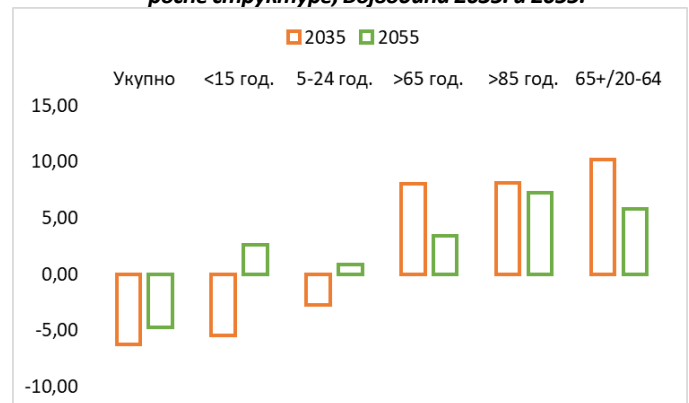
Очекује се да број становника Србије у 2035. години буде мањи за 313 хиљада него што би био у одсуству миграционе компоненте, при чему директан утицај миграција на ово смањење представља негативан миграциони биланс од 236 хиљада у периоду 2015-2035. Главни део индиректног утицаја (мањак од 77 хиљада) огледа се у броју беба које би се родиле (70 хиљада) у истом периоду да није предвиђене емиграције. Практично, на свака 4 емигранта до 2035. изгубили бисмо још једну особу услед емиграцијом нереализованог природног пораста.

У наредном периоду (2035-2055) позитивног салда спољних миграција, очекује се да би смањење броја становника Србије било израженије за 108 хиљада у одсуству миграционе компоненте. Вредно је напоменути да ће, упркос овој промени смера нето миграције (директан миграциони утицај од 158 хиљада) након 2035, индиректан миграциони утицај (природни

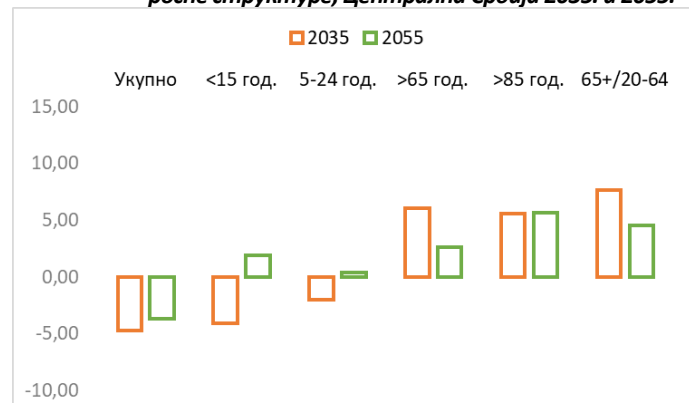
прираштај од -50 хиљада) остати негативан све време. Образложење оваког резултата лежи у старосној структури становништва која је „окрњена“ у свом највиталнијем делу услед дуготрајне емиграције. Овај налаз нам сугерише да претпостављени износ позитивне нето миграције није довољан да потпуно компензује негативан предзнак популационе динамике индукован дугом историјом нето емиграције и нивоа фертилитета недовољног за замену генерација.

Са аспекта раније наведених кључних демографских изазова у наредним деценијама, посебно је значајан утицај миграције на старосну структуру становништва. Услед очекиваног негативног миграционог салда у периоду 2015-2035, пројекција за 2035. показује да би удео млађих од 15 година био мањи за 4,4%, а удео старијих од 65 година, те коефицијент зависности старих већи за 6,6% односно 8,4% него у одсуству миграционе компоненте. Међутим, миграциона транзиција након 2035, позитивно би се одразила већ на уделе млађе (0-6) и популације у ширем школском узрасту (5-24), који би у 2055. били већи за 2% односно 0,6% него у одсуству миграционе компоненте. Истовремено, неповољан утицај миграције на удео старијих лица и демографски притисак који она врше на популацију радног узраста значајно би се смањио – на свега 2,8% односно 4,8% више него у пројекцији без миграција у 2055.

Графикон 2а. Процентна разлика између прогнозе са и без миграционог утицаја за изабране индикаторе старосне структуре, Војводина 2035. и 2055.

Графикон 2б. Процентна разлика између прогнозе са и без миграционог утицаја за изабране индикаторе старосне структуре, Централна Србија 2035. и 2055.

Извор за 2а и 2б: Прорачуни аутора према моделу (Nikitović, 2016; UN, 2017).

Препоруке за суочавање са будућим изазовима

За формулисање разложних препорука доносиоцима одлука у вези са очекиваним демографским изазовима у Србији, потребно је претходно, на основу постојећих теоријских и емпиријских sazнања, истаћи два јасна ограничења која намеће сам демографски оквир: извесност наставак смањења и старења популације до средине века односно негативног биланса спољне

миграције у наредне две деценије. Упркос пресудној улози природне компоненте, пре свега фертилитета, на смањење и старење популације Србије до средине века, симулације будуће популационе динамике, засноване на теоријским разматрањима благог пораста пост-транзиционог фертилитета и дугорочној транзицији ка нето имиграцији, сугеришу да би миграциона компонента могла имати важан утицај на демографски развој земље, нарочито у смислу ублажавања ефеката недовољно високог фертилитета на старосну структуру становништва. Осим тога, негативан индиректни утицај миграција на популациону динамику (губитак потенцијалних рађања услед типично младог профила емиграната) би се знатно умањило у условима нето имиграције. Стога ће транзиција ка стабилној нето имиграцији све више добијати на значају током наредних деценија имајући у виду негативан демографски моментум у коме се налазимо. Штавише, дугорочно достизање пост-трансформационе фазе стабилне нето имиграције требало би да буде крајњи циљ политика које се тичу популационог развоја наше земље. Међутим, Србија је тренутно далеко како од значајнијег пораста фертилитета тако и од привлачности за имигранте. Из тог разлога, смањење нето емиграције би требало да буде један од примарних задатака популационих и економских политика у наредном периоду.

Ако се, међутим, посматра дугорочна импликација овде дискутованих пројекција у погледу популационог старења, која подразумева њихову екстензију до 2100. сходно моделу пост-транзиционог фертилитета (УН, 2017), отварају се, чини се, дубља питања. Управо би дуготрајно низак ниво фертилитета на релативном стабилном нивоу, као и његов тек лагани опоравак у наредним деценијама, био разлог који би до краја века стабилизовао старосну пирамиду Србије, указујући на ново равнотежно стање. Ту вероватно лежи и одговор на уобичајена питања у вези са забринутостију за демографску будућност земље. Пораст удела старих јесте неизбежан, али свакако има своје границе. Стога ће најизазовнији период бити до средине века (Nikitović, 2016), када се треба прилагодити новој реалности, која не мора бити лоша (Lutz, 2014), имајући у виду искуства најразвијенијих држава. Она, с једне стране, подразумевају – прихватање концепта активног старења, који је постао истакнута концепција у политичком дискурсу, поготово остареле популације ЕУ, као један од важнијих начина за превазилажења последица нове реалности, упркос контроверзама које га прате (Van Dyk et al., 2013), а с друге стране – инсистирање на квалитету уместо на квантитету популације, где образовање има кључну улогу (Van de Kaa, 2006; Lutz, 2014). Стога, чисто демографски фактор не мора бити ограничавајући за обим и квалитет будуће радне снаге, за разлику од обима укупне популације, будући да, у европским оквирима, Србију одликују најниже стопе економске активности најмлађег (15–24) и најстаријег (55–64) дела радног контингента. У том смислу треба разумети препоруке неких од водећих демографа данашњице да примарни циљ популационе политике у овом веку треба да буде јачање базе људских ресурса у циљу националног и глобалног одрживог развоја (Lutz, 2014: 528), што из угла актуелних поставки јавних политика у Србији делује као приличан изазов.

На крају, може се формулисати једна централна порука доносиоцима одлука у вези са демографским изазовима који су

пред нама. Кључни предуслов приликом дефинисања политика које се тичу популационог развоја Србије јесте разумевање дубоке укоренености механизма који одржавају ниске репродуктивне норме у савременом друштву, односно суочавање са извесношћу даљег смањења и старења становништва. Такво сагледавање демографских процеса не подразумева песимистично полазиште за (не)решавање битних популационих питања, већ омогућава постављање реалистичних оквира стратегијама у којима је признавање важности имиграционог фактора, односно подизања образовног и економског нивоа популације, чини се, од пресудног значаја за будући демографски развој овог простора.

Литература

- Demeny, P. (2003). Population Policy Dilemmas in Europe at the Dawn of the Twenty-First Century. *Population and Development Review* 29(1): 1-28.
- Fassmann, H. and Reeger, U. (2012). 'Old' immigration countries in Europe. The concept and empirical examples. In M. Okólski (ed.), *European Immigrations: Trends, structures and policy implications* (pp. 66-90). IMISCOE Research Series. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Kupiszewski, M., Kupiszewska, D. and Nikitović, V. (2012). *Impact of demographic and migration flows on Serbia*. Belgrade: International Organization for Migration - Mission to Serbia.
- Lutz, W. (2014). A Population Policy Rationale for the Twenty-First Century. *Population and Development Review* 40(3): 527-544.
- Lutz, W., Skirbekk, V. and Testa, M. R. (2006). The Low Fertility Trap Hypothesis: Forces that may lead to further postponement and fewer births in Europe. *Vienna Yearbook of Population Research* 2006: 167-192.
- McDonald, P. (2006). Low Fertility and the State: The Efficacy of Policy. *Population and Development Review* 32(3): 485-510.
- Nikitović, V. (2016). Dugoročne demografske implikacije niskog fertiliteta u regionu bivše Jugoslavije. *Stanovništvo* 54(2): 27-58.
- Rašević, M., Nikitović, V. and Lukić-Bošnjak, D. (2014). How to motivate policy makers to face demographic challenges? *Zbornik Matice Srpske za društvene nauke* 148(3): 607-617.
- Szreter, S. (1993). The idea of demographic transition and the study of fertility change. A critical intellectual history. *Population and Development Review* 19(4): 659-701.
- UN (2017). *World Population Prospects – The 2017 Revision, Key findings and advance tables*. New York: United Nations – Department of Economic and Social Affairs, Population Division.
- Van de Kaa, D. (2006). Temporarily New: On Low Fertility and the Prospect of Pro-natal Policies. *Vienna Yearbook of Population Research* 2006: 193-211.
- Van Dyk, S., Lessenich, S., Denninger, T. & Richter, A. (2013). The Many Meanings of "Active Ageing". Confronting Public Discourse with Older People's Stories. *Recherches sociologiques et anthropologiques* 44(1): 97-115.
- Župarić-Ilić, D. (2013). Percepcija tražitelja azila u javnosti i medijski prikazi problematike azila u Hrvatskoj, u: Župarić-Ilić, D. (ur.) *Prvih deset godina razvoja sustava azila u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti; Centar za mirovne studije; Kuća ljudskih prava.

Др Владимир Нукитовић